המילון ההיסטורי ללשון העברית, האקדמיה ללשון העברית

ירושלים

תדפיס מתוך
"דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות"
כרך ה'
ירושלים 1973

המילון ההיסטורי ללשון העברית

האקדמיה ללשון העברית, ירושלים

לעניין כרונולוגיה של הערך במילון ההיסטורי

זאב בן־חיים

ירושלים

בכינוס השלישי למדעי היהדות ניסינו לעורר ראשונה את תשומת הלב לאפשרויות הגלומות במחשב לניתוח ספרותי לקסיקולוגי ולמלאכת הלקסיקוגרפיה בפרט. בכינוס הרביעי ניסינו לתאר ולהדגים את הדרך שסלל לעצמו מפעל זה בעבודה על ידי מחשב ואת הטכניקה שסיגל לעצמו הן בהתקנת כתבי יד עבריים למחשב והן בהפקת ערכים מילוניים מתוך הטקסטים. לשם כך הוצאנו את הספר "מגילת אחימעץ" מנותח ניתוח לקסיקולוגי. הפעם, כיוון שאנו חשים שהגענו למעין סוף פסוק בעיצוב טכניקת העבודה ואנו עומדים לפני סיכום של אותו החומר שהופק מכלל היצירה העברית במשך חמש מאות שנה, כלומר מאז חתימת המקרא ועד גמר תקופת התנאים, ומיזוגו לכלל יחידה מוגמרת בארכיון המילון — יותר ויותר הבעיות המהותיות של הלקסיקוגרפיה ההיסטורית מתבלטות, וכבר הן בעיות מתחום כתיבת הערך ממש. ואולי אין זו תקוות שווא, שיהא ביכלתו של המפעל להביא לפני הכינוס הבא חוברת ערכים מעובדים לדוגמה ולוויכוח. אך היום אנו מבקשים לעמוד על בעיות אחדות בדרך הכנת המילון, ואני מבקש לייחד את הדיבור בבעיה הצפה ועולה מדי פעם בפעם בעבודתנו, והיא: הציון הכרונולוגי במילון.

1. מושכל ראשון הוא במילונות ההיסטורית, שיהא כל עד ועד במילון, משובץ בדיוק הראוי בלוח הזמנים, שלא יוקדם המאוחר בלשון, ולא יאוחר המוקדם בה. נקיטתו של העקרון הזה, ובייחוד נקיטתו על דרך העקיבות הגמורה, יש עמה לעתים קרובות מכשול גדול, המאיים לסלף את הצגת המהלך ההיסטורי של התופעה הלשונית כהווייתו. וזה טיבו: יש שהנתונים הכרונולוגיים של הערך המילוני כפי שהם עולים מן המקורות שהמילון מיוסד עליהם, אינם הולמים ואפילו סותרים את ההכרה המד־עית בטיב המהלך ההיסטורי של הערך, הכרה הניזונית ממקורות אחרים, זאת אומרת מן ההנחות והדעות, שהיו לוודאות במדע הבלשנות ובתחום חקר הלשון העברית בפרט. מכשול זה, שלא המילון ההיסטורי לעברית בלבד נתקל בו, אדגים אותו בהמשך דבריי. ואולם עד שאנו באים להסיר אותו, יש בלשוננו עוד מכשול, ששומה עלינו להרימו מדרכנו תחילה; איני חושב שלשונות אחרות מן הידועות לי פטורות ממנו לחלוטין, אבל ברי לי שהעברית משופעת בו הרבה, יתר על כל מידה ראויה. והמכשול הוא, שעצם הטקסט שנלקחו ממנו העדים למילון יש בו כמה פנים לגבי הציון הכרונולוגי, וספק זה אינו נוגע לכמה וכמה יצירות בלבד, אלא לרובה המכריע של היצירה העברית למן תקופת המקרא ועד לתקופת הגאונים, ואצמצם את מבטי כאן בייחוד לספרות חז"ל או לספרות התלמודית במובנה הרחב.

ספרות זו הלא היא רובה ככולה קובצי מאמרים, ילקוטים שנערכו לחיבורים חיבורים בזמנים שונים. המשנה, התוספתא, מדרשי ההלכה והאגדה וכן התלמודים כוללים אמירות המיוחסות לאנשים שזמנם בדרך כלל מוגדר וידוע היטב. כידוע סבר בן יהודה לפתור את שאלת הציון הכרונולוגי של ערך מילוני בתקופה זו על ידי שסמך על הייחוס הנתון במקורות הללו מתוך אמונה שהכלל, "חייב אדם לומר

בלשון רבו״ נשמר בדקדוקו ולא שינו עורכי הקבצים ממטבע הלשון, שטבע אותו או שהשתמש בו חכם מן החכמים. וכן אתה מוצא דרך משל שהמטבע ״נטל את השם״ ציונו הכרונולוגי במילון בן יהודה הוא המאה הראשונה למניין המקובל, שהרי הוא מיוחס לר׳ שמעון בן גמליאל,[1] אף על פי שהמקור — המשנה — כפי שהוא לפנינו נערך אך במאה השלישית; או: צורת הבינוני של הפעל נזק מגזרת פ״נ בלשון נקבה ״נזוקת״, המעידה על ערבוב גזרת פ״נ בגזרת ע״ו לפחות בפעל זה, יש לה הציון הכרונולוגי המאה השנייה, שהרי היא מיוחסת לר׳ נהוריי,[2] אף על פי שכל עצמה של הצורה אינה נמצאת עד כמה שידוע לי באחד מקובצי התנאים אלא בירושלמי, שעריכתו חלה בראשית המאה החמישית. ששיטה זו אינה מתקבלת על הדעת — ניסיתי להראות במבוא ל״ספר המקורות״ חלק א, ושני טעמים בדבר. האחד: שאתה מוצא לעתים כי נחלקו המקורות בייחוס מאמר מסוים לאיש מסוים; והאחר — והוא העיקר — שאותו המאמר נשנה לעתים בקבצים השונים בחילופי נוסח, במיוחד לגבי צורת הלשון, כמו החילופים המפורסמים במאמר המיוחס לרבי עקיבא בתוספתא ובירושלמי:[3] ״אמרתי לו״ — ״נמתי לו״ — ״נומיתי לו״, או החילופים בדברי אחד מן הדרום, יפה עיניים וטוב רואי אל שמעון הצדיק: ״והלכתי למלאות מן המעיין מים״[4] ״והלכתי למלות מים מן הנעיים״[5] ״והלכתי למלאות את הניאב מים״[6] ״והלכתי לשאוב מים מן המעיין״.[7] כלום יודע מי שהוא להכריע, מה הייתה צורת האמירה בימיו של שמעון הצדיק?

לפיכך ראינו לקבוע לעצמנו כלל, כי כל מובאה ממקורות כגון זה, יהא ציונה הכרונולוגי זמן עריכתו האחרונה של הקובץ בתוספת זמן מסירתו הקדומה ביותר של אותו הקובץ. קביעה זו מיוסדת בהנחה, שאין אנו יכולים לקבוע בוודאות מהימנותה המוחלטת של צורת אמירה מסוימת ולייחסה לאומרה ועל כן עלינו להס־תפק — מאין ברירה — בציון זמנו של עורך הקובץ, שכן עינינו הרואות כי נהגו עורכי הקבצים שלא להקפיד הקפדה יתרה בניסוח הלשוני של המאמר, לא נמנעו להחליף תיבה בתיבה ולהמיר צורת דקדוק אחת בחברתה.

2. ואולם, פתרון זה ככל שהוא נראה פשוט ומתקבל על הדעת יש בו קושי. דבר מובן מאליו, כי בבואנו להעריך אוצר לשון של מחבר מסוים, של מקור מסוים או של תקופה מסוימת עלינו לדקדק ולהבדיל בין השייך ללשון אותו המקור או אותו המחבר ובין המובאות שהוא מביא מדברי אחרים. בקובצי התנאים למשל כל פסוקי

1. ״רבן שמעון בן גמליאל אומר לא כל הרוצה ליטול את השם יטול״ (ברכות ב, ח).
2. ״אליהו ז״ל שאל לר׳ נהוריי מפני מה באין זוועות לעולם אמר לי״ בעון תרומה ומעשרות. כתוב אחד אומר ׳תמיד עיני ה׳ אלהיך בה׳ (דברים יא, יב), וכתוב אחר ׳המביט לארץ ותר־עד יגע בהרים ויעשנו׳ (תה׳ קד, לב). הא כיצד יתקיימו שני כתובין הללו. בשעה שישראל עושין רצונו של מקום ומוציאין מעשרותיהן כתיקונן (נ״א כתיקנן) תמיד עיני ה׳ אלהיך בה מראשית השנה ועד אחרית השנה ואינה נזוקת (נ״א ניזוק׳) כלום״ (ירוש׳ ברכות ט, ב; ג, ע״ג).
3. תוס׳ יום הכפורים ב, ז; ירוש׳ יומא ג, ט; מא, ע״א.
4. תוס׳ נזירות ד, ז (דפוסים).
5. ספרי כ״י וטיקן 32 פרשת נשא, כב (מהדורת הארוויץ עמ׳ 26).
6. ירוש׳ נזיר א, ה; נא, ע״ג.
7. נזיר ד, ע״ב, ועיין מה שכתב ש׳ שפיגל, ב״הדואר״ של י״א בניסן תשכ״ג (חוברת לכבוד פרופ׳ ש׳ ליברמן) עמ׳ 398 ואילך.

המקרא, עם כל החשיבות להתבונן בעצם צורת המקראות במקורות אלה, צריכים להיות מופרשים מן המקור, ואינם יכולים להימנות כלל עם אוצר הלשון של המקור ותקופתו. מובן מאליו שאין דינו של מילון, שהוא מפעל בלשני, כדין קונקורדנציות לטקסטים, שהקונקורדנציות מותר להן לכלול גם את הפסוקים מפני שכל מטרתן היא לספק מראי מקומות, לחוקרי אותם הטקסטים. כאמור, דבר זה מובן מאליו. ברם, אם אנו באים להחיל עיקרון זה על הברייתות, כלומר על חומר מספרות התנאים, המסווגת במערכת המילון לתקופה ד (0—300), אבל הוא מובא בתלמודים, כלומר בספרות המסווגת לתקופה ה (300—600), מיד השאלה נשאלת: מהו הציון הכרונולוגי שייבתן למובאה מחומר זה?

נראה לי שיש להבחין בחומר זה לצורכו של המילון ושל חקר תולדות הלשון בכלל שלושה סוגים: האחד — ברייתות שכצורתן בתלמודים צורתן באחד מקובצי התנאים, אף כי בשינויי נוסח מסוימים; השני — ברייתות שיש להן מקבילות בקבצים האמורים, אלא שבניסוחם הכולל יש שינויים גדולים, והן בחינת רצנזיה אחרת של אותו המאמר; השלישי — ברייתות שאינן נמצאות בקובצי התנאים שלפנינו, וממילא המובאה שבתלמודים היא המקור היחיד למאמר התנאי.[8] מכאן ייתכן, שתשובות שונות מתחייבות לטיפול המילוני בחומר הזה וכמובן לציון הכרונולוגי. אדגים דבריי:

(א) בב״ב קיז, ע״א אתה מוצא דברי ר׳ יאשיהו בעניין חלוקת הארץ ליוצאי מצריים והם נמצאים בספרי פרשת פינחס קלב, מהדורת הארוויץ עמ׳ 174. הבדלי הנוסח מועטים יחסית, כדרך שיקרה בספרותנו בין שני כתבי יד של אותה יצירה, ואינם מגיעים לכדי הפיכת המאמר לשני ניסוחים (ריצנזיות) נבדלים. והנה בספרי אתה מוצא: ״הא מה ת״ל ׳לאלה תחלק הארץ׳ (במד׳ כו, נב) מפני נשים מפני קטנים״ ואילו בגמרא אתה מוצא: ״מה אני מקיים ׳לאלה תחלק הארץ בנחלה׳ — לאלה, כאלה, להוציא את הטפלים״. נסיח לרגע קט את דעתנו מן השימוש המיוחד ואולי המוזר של ״מפני״ במובן ״להוציא״ ונאמר כי המילונאי מעוניין כאן במלת טפלים. המקור שעריכתו בסוף המאה החמישית מביא מאמר המיוחס לבן המאה השנייה, ואותו המאמר ממש נמצא במקור שעריכתו בתקופה ד, כלומר לא מאוחר מחצי המאה השלישית, והנה מלת טפלים אינה ידועה לנו, לכאורה, מקובץ של דברי תנאים. מה אפוא הציון הכרונולוגי שצריך לתת למובאה זו וממילא למלת טפלים? אמרתי ״לכאורה״, כיוון שבשעת עיבוד התוספתא נתקלנו במלת טפילין (סוטה ז, ט) בכ״י וינא כנגד טף בכ״י ערפורט, אלא שזמנו של כה״י כשל כל כתבי־היד מתחום זה הוא מאוחר מתקופת התלמוד, וממילא אפשר לו שיהא מושפע מנוסח הברייתא בתלמוד. הבעיה הלשונית הלא היא גלויה: טף היא המלה העברית הקדומה שכנגדה יש בארמית טַפלא ובערבית טִפְל. מאימתי אפוא יש גם בעברית טֶפֶל (או טָפֵל לפי כתיבים אחרים) במשמעות זו, מתקופת התנאים או שמא אך מתקופת האמוראים?

(ב) דוגמה אחרת: הפסוק בדה״א ד, י: ״ויקרא יעבץ לאלהי ישראל לאמר אם ברך תברכני והרבית את גבולי והיתה ידך עמי ועשית מרעה לבלתי עצבי ויבא אלהים את אשר שאל״, נדרש במכילתא דר״י כ״י אוקספורד (מהדורת הארוויץ

8. וזה אולי הרוב.

עמ׳ 201): ״ועשית מרעה שתעשה לי רעים כמותי לבלתי עצבי שלא יעצבני יצר הרע מלעסוק בתורתך״. מדרש תנאים זה מובא בתמורה טז, ע״א בהצעת ״תנא״. השוואת הטקסט במכילתא עם של הגמרא מעמידנו שיש כאן נ י ס ו ח אחר, ולא רק חילופי נוסח מבחינת הלשון. אף על פי כן יש חלקים מקבילים זה לזה לגמרי. והנה כנגד ״שלא יעצבני״ וכו׳ אתה מוצא בתמורה ״שלא ישגבני יצר הרע מלשנות״, הפעל ״שגב״ ידוע יפה מן המקרא כגון ״ממתקוממי תשגבני״ (תה׳ נט, ב), אבל אינו נמצא עד כמה שידוע לי בשום קובץ של התנאים, אלא במובאה זו. כלום זכאי הפעל ״שגב״ להימנות עם אוצר לשון התנאים? ועוד, בברייתא זו במכילתא כתוב: ״אם אין אתה עושה לי כן, הריני יורד כבן־סיסי לשאול״. בן־סיסי זה אין אנו יודעים מיהו ומהו, אבל בברייתא שבתמורה הלשון הוא ב נ ס י ס י, שפירושו ב ע צ ב י (ר׳ תרגום לשמ״א כ, ג פן יעצב=דילמא יתנסיס), והוא מלה שאולה מיוונית, אם במישרין ואם על ידי הארמית. ובכן, רק במקור המאוחר נמסרה לנו מלה זו, שמן הסתם הייתה במאמר התנאי שבעל התלמוד מביא אותו, ושוב מה ציונה הכרונולוגי של מלה זו?

3. אמרתי שיש לנו שני מכשולים בקביעת הכרונולוגיה של הערך המילוני, זהו האחד והוא: כיצד נעריך זמנו של המקור שהעד הלשוני נלקח ממנו. האחר הוא: כיצד נציג במילון את ההשתלשלות ההיסטורית של הערך, כשזמנו של המקור ברור ומסוים, אלא יחסי שתי צורות של אותו הערך או יחסי שתי משמעויותיו מבחינה היסטורית מצטיירים לפי מיטב הכרתנו בהיפוך לנתונים שבמקורות, והרי כמה דוגמאות לעניין זה.

(א) במכילתא במסכתא דויהי בשלח (מהדורת הארוויץ עמ׳ 101) כ״י אוקספורד 151 למדנו: ״אין אלהים בכל מקום אלא דיין מגיד הכתוב שהיו ישראל נתונים בדין באותה שעה, אם להינצל אם ל ה א ב ד עם המצרים״. כידוע הנפעל של ״אבד״ אינו לא במשנה ולא בתוספתא ואף לא במקומות אחרים של ספרות התנאים, חוץ למקום זה, והוא נמצא בלשון הגמרא. במסירות אחרות של המכילתא, יש שמוחסרת הה״א של ״להאבד״ ויש שיו״ד באה במקומה — כלומר ג״כ נפעל (במכילתא דרשב״י עמ׳ 60 המלה בלי ה״א ובלא יו״ד). מן הסתם — על פי הנתונים האמורים רשאים אנו לצפות במכילתא במקום הנידון לצורת מקור של בניין קל ואולם כיצד צריך לנקד צורת מקור זו במאמר תנאים — כמו לאמר, לאכל בלשון המקרא או כמו לומר ולוכל, השגור בירושלמי, או לאופות (תחת לאפות) במקום אחר בכ״י אוקס־פורד הנ״ל ובכתבי יד אחרים,[9] הוי אומר מעין לובד? על פי כל מהלך התפתחות השימוש בבניינים קל ונפעל בפעלים עומדים ועל פי כל מהלך הנטייה של פעלים בגזרת פ״א מותרים אנו לומר בוודאות גמורה, שצורה מעין לובד קדומה בזמן לצורת להאבד, ועדיין יש ספק אם אמנם נפעל של ״אבד״ שייך לתקופת התנאים. אילולא קטע של מכילתא בגניזה (קמברידג C4,5), שבאמת מציע לנו במקום הזה ל ו ב ד, על כרחנו היה עלינו לציין ״להאבד״ בציון כרונולוגי של תקופת התנאים. מלחמת שלוש האפשרויות זו בזו, שכל אחת מקורה בתקופה אחרת ניתן להכיר יפה

9. מכילתא כ״י אוקספורד 151 (מהדורות הארוויץ עמ׳ 168) והמהדיר לא רשם חילוף זה.

בספרי: בכ״י אוקספורד 151 ובכ״י לונדון 341 כתיב לאובד (זאת אומרת: לאוֹבַד) ואילו בכ״י וטיקן 32 לאבד (כנראה לְאָבֵד);[10] ובמקום אחר[11] בכ״י לונדון לאבוד; ובדפוסים כרגיל לאבד או להיאבד. המהלך ההיסטורי ברור כמעט לחלוטין, ואילו הדוקומנטציה לאו דווקא.

(ב) דוגמה אחרת: הדקדוק ההיסטורי של העברית מלמד — ואפשר לומר בוודאות גמורה — כי שתי המלים רְעָבוֹן וצִמָּאוֹן, הנראות לנו היום שקולות בשני משקלים שונים, מוצאן המשקלי אחד qatalān כמו למשל בערבית فيضان שטפון, וכי הצורה הדגושה היא תולדה מאוחרת של זו שאינה דגושה. המלים האלה כידוע נמ־צאות במקרא, אבל ניקודן אינו בן זמנן של המלים באותיותיהן, ועל כרחנו הניקוד מעיד אך על זמנו. וא״לם נתמזל מזלנו ומלת ערבון חדרה — אם מפיניקית ואם מעברית — אל היוונית, וכבר במאה הרביעית לפני המניין הרגיל שם היא נכתבת ἀρραβών והיא מלמדת על מסורת המשקל של הנקדנים, כלומר קְטָלוֹן, כי מסרוהו כהוגן.

ההקבלה רְעָבוֹן — צִמָּאוֹן מלמדת אפוא שלהלכה הייתה כל אחת מן ההתפתחויות בגדר האפשר, אבל אין היא מתירה שנסיק את המסקנה שבמציאות הלשון קיימות במלה מסוימת שתי האפשרויות כאחת, כל עוד לא הוכח הדבר לגבי המלה המסוימת. והמלון עוסק במלה המסוימת ולא במשקל המופשט. זאת אומרת אין לפנינו אלא מה שמסורתנו מציעה לנו.

וכבר הייתה לי פעם ופעמיים ההזדמנות להעמיד שהלשון היוצאת מקריאת התורה של השומרונים קרובה קורבת יתר למסורת הלשון המשתקפת לעתים ממקורות חז״ל, אם בדרושיהם, אם בכתיב או בניקוד. לתמהוני ראיתי שהשומרונים הוגים צמאון כמו רעבון שלא בהכפלת המ״ם, זאת אומרת *ṣāmā'on* והוא הדין עֵרבון *'ārābon*, ומכיוון שבמסורתם הרי״ש סובלת הכפלה, ברור ששקולה התיבה במשקל רְעָבוֹן, ולא במשקל צִמָּאוֹן, היינו לא כעֵרָבוֹן של הנקדנים.

כשם שאין המילון ההיסטורי יכול להתעלם מן הכפילים אֲבַדּוֹן[12] אָבְדָן, אַבְדָן בתחום מסורת הטברנים ולהעמיד כל צורה כפי מציאותה בזמני לשון המקרא השונים, כך לא יוכל המילון ההיסטורי להתעלם מן המלים צמאון וערבון כצורתן במסורת השומרונים, אבל תאריכה של עדות זו יהיה שנה משנות השישים למאתנו. והרי כל כללי המחקר או ה״משחק״ של הדקדוק ההיסטורי עומדים וצווחים, כי מלים אלה בצורתן השומרונית לפחות עתיקות כ־ἀρραβών הנמצא בשבעים, וכצמאון שבמ־סורת הנקדנים, ושמא אף עתיקות מהן; ומה בעצם היה משקלן בימי התנאים, כלום יודעים אנו לומר?

10. ספרי לדברים, שא (כנגד מהדורת פינקלשטיין עמ׳ 319): ״ארמי אובד אבי מלמ׳ שלא ירד יעקב לארם אלא לאובד ומעלה על לבן הארמי כילו איבדו״. פינקלשטיין בחר לק־בוע במהדורתו לאבד בלא וי״ו, שהצורה בוי״ו נראתה לו משונה.

11. ספרי כ״י לונדון 341 פרשת ברכה שנז (כנגד מהדורת פינקלשטיין עמ׳ 427): ״עד צוער אילו מציקי ישראל כגון אילו הבלשים הדרין עם המלכות ועתידין לאבוד עמהם״.

12. הריהו ממשקל קְטָלוֹן והכפלת למ״ד השורש דינה כדין הכפלת למ״ד השורש של קְטַנִּים לעומת לְבָנִים.

(ג) דוגמה אחרת ואחרונה: לפי כל הידוע לי עד עכשיו נמצאת בעברית מלת הקישור לתנאי ״אם״ בתוספת ש״ן הזיקה החל מימי הבינים המאוחרים.[13] כיוון שהיא מזדמנת בסגנון המתרגמים מערבית לעברית, סבר י׳ בלאו,[14] הדן בשאלה בהקשר אחר, כי יש כאן השפעה של מלת הקישור הערבית امّا أن, אף על פי שלאמיתו של הדבר בתצורה אין ההקבלה שלמה בין הצירוף העברי לצירוף הערבי. ואולם בינתיים נתברר שבארמית של ארץ ישראל מאות שנים לפני העדים העבריים יש מלת קישור ״אן ד״ הן אצל הנוצרים והן אצל השומרונים, אבל עדיין לא נתגלה ״אם ש״ העברי, במקורות הקדומים מאותם של ימי הבינים המאוחרים. אך תהליך היווצרות של מלת קישור כזאת סגולי לתקופת לשון חז״ל, הנתונה בסביבת הדיבור הארמי, ואינו סגולי ללשון העברית הנתונה בסביבת דיבור ערבי.

ואמנם ממציאה אחת,[15] שאינה רשומה כמובן בשום מילון, ונמצאה בתוך כ״י של קטע מספרי זוטא שפרסם מורי ורבי אפשטיין ב״תרביץ״ א עמ׳ 70, אתה למד כי קרוב לוודאי כי שימש ״אם ש״ בעברית בימים שקדמו להשפעת הערבית זמן רב. שם אנו מוצאים, כנגד המקובל והידוע, ״הרי שחמור שנכנס לבית המנוגע ש ש מ ה ש א י ן כילין טמא[ין] מדרס הרי אדם שנכנס לבית המנוגע ש מ ה ש א י נ ו מטמא מדרס וכו׳״, והרי מצד הסוג הדקדוקי וכן מצד היות ״שמא״ ו״אם״ בתנאים מסוימים מלות נרדפות — מה שמצינו ב״שמא״ מן הסתם היה גם ב״אם״ (והארמית ״אן ד״ עושה זאת לעניין של ודאי!), אלא שלא נתגלה במקורותינו שנתחברו לפני ימי הבינים המאוחרים. וגדולה מזו, אפילו יטען הטוען, כי ״אם ש״ חזר ונוצר יצירה חדשה בימי הבינים ואינו נמשך מן הלשון הישנה, עדיין איננו יכולים לומר בפשטות כי נוצר בראשונה בימי הבינים המאוחרים, וזהו הרושם שעלול להיווצר במילון מהצגת הערך לפי הכרונולוגיה של המקורות.

לא יקשה להרבות דוגמאות, אלא שנראה לי, כי אותן שהובאו דיין להעמיד, מהם העינויים שכותב ערך במילון ההיסטורי עשוי להתענות בהם, כשיבקש לסמוך את תיאורו של המהלך ההיסטורי על הנתונים שבמקורות. מהי אפוא הדרך שצריכים אנו ללכת בה במצב המסובך כל כך של הטקסטים, של כתבי היד ושל הנתונים הלשוניים?

4. התשובה שאני מבקש להעלות כאן איני רוצה לומר, כי מוחלטת היא בעיניי ואין בלתה, אבל שמא ראויה היא שתישמע ותישקל לפני שיקרב הקרב לכתיבת תולדותיו של ערך במילון ההיסטורי.

(א) אשר למעמדן של הברייתות בתלמודים ושל כל כיוצא בהן בתוך יצירות ספרותיות מדורות שונים ובתוך ילקוטים מכוונים, כגון ילקוט שמעוני ועין יעקב — דומה אני ש ל כ ל ה י ו ת ר באותו הסוג הראשון (כלומר ברייתות שכצורתן וכ־נוסחן בקירוב נמצאות בקובצי התנאים) צריכים אנו לנהוג כאילו הוא של התקופה ד (תקופת התנאים). אפשר להשמיט ברייתות אלו כליל מן הטקסטים של תקופה ה ולרשום מהן רק חילופי נוסח לשוניים לצד מסירתן ע״פ קובצי התנאים. ואם מפני

13. במילון בן־יהודה (בערך אם, עמ׳ 264) אתה מוצא דוגמאות לשימוש זה במלת ״באם״.

14. ״לשוננו״ כא עמ׳ 12 הערה 14.

15. [בינתיים נזדמן לי הצירוף, ״שמא ש״ גם בקטע של ספרי פרשת ואתחנן שבגניזת קמברידג׳, TS C2 181 (כנגד מהדורת פינקלשטיין עמ׳ 36) וז״ל: ״או ש מ א ש א מ ר דבר שלא נצטוה״ וכו׳. בשאר המקומות שבאותו הקטע אין ש״ן אחר ״שמא״].

טעם מן הטעמים יש רצון שלא יושמטו, למען שלימות האיסוף, מן הדין שיצויינו כ מ ו ב א ו ת ממש; זאת אומרת ב ט ק ס ט הם ניתנים, אבל אין אוצר המילים שלהן נמנה עם של תקופה ה, כשם שפסוקי המקרא אינם נמנים עם אוצר הלשון של הספרות המאוחרת. את שאר שני הסוגים, כיוון שנערכו בתקופה עם החומר שבוודאי לא נתחבר בתקופה ד, עלינו לראותם מייצגים את לשון תקופה ה (תקופת האמו־ראים).[16] ומכיוון שכך, שאלת הברייתות הקרויות "ברייתות האמוראים" אינה לגבינו בעיה כרונולוגית מיוחדת.[17]

(ב) אשר לערכי המילון כשאין הנתונים במקורות מניחים את דעתו של ההיסטוריון כאמור, מן הראוי שנשקול אפשרות פתרון חדשה.

ערך במילון היסטורי כמתכונתו הידועה מורכב כרגיל לפחות משלוש חטיבות:

(1) כלל המובאות, שבחר בהן המילונאי להדגים ולאשש את תפיסתו והגדרותיו;

(2) פיצולו של הערך לקבוצות משמע; (3) דיון באטימולוגיה שלו.

אף על פי שקשה לומר שחטיבה (1), זאת אומרת, שעצם מ ב ח ר המובאות הוא אובייקטיבי לחלוטין, הרי לפחות המובאות עצמן הן הן מגופה של הלשון המתוארת. לא כן חטיבות (2) ו־(3). המדור האטימולוגי במילונים הנכתבים על דעת מערכת קיבוצית ובחסותם של אקדמיות או מוסדות כיוצא בהן הוא לעולם מקור להתלב־טויות. למשל "אוצר לשון הלאטינית" מקל מעצמו את האחריות לעניין האטימולוגיה על ידי שזו ניתנת בו בחתימת שמו של מחבר האטימולוגיה בערך המסוים; המילון האשורי היוצא מטעם המכון המזרחני בשיקאגו (CAD) ויתר על ציון האטימולוגיה מכל וכול, שלא לטובת העניין. אך לא רק מדור זה הוא סובייקטיבי, אלא גם חטיבה (2), כלומר עצם פיצולו של ערך מילוני ליחידות יחידות סימנטיות, בין שהוא אחדות גרפית בלבד ובין שהוא אחדות פונימית, כלומר אחדות מצד הצורה, אינו אלא תולדת תפיסתו של המילונאי ושל פירושו את מציאות הלשון בדורות השונים. דרך משל, אם בכל מילון עברי המכוון ללשון המקרא וספרות התנאים פיצול של הערכים "דעה" ו"דעת" לפחות לשתי יחידות נבדלות: (א) הכרה והבנה, שהן תכונות השכל; (ב) רצון, שהוא מתחום הרגש—הוא הכרח, מפני שהמשתמש בעברית בימינו רגיש להבדל הזה ויתקשה כביכול בעירוב העדויות של שני סוגי המשמעויות — הרי יש מקום להרהר הרבה, אם הבחנה זו צודקת לגבי בעלי לשון המקרא ואף לגבי בעלי הלשון של המקורות התלמודיים.

למשל, "גילוי דעת" שבימינו בשימוש הרווח והכללי הוא אך ורק הבעת השקפה על עניין מסוים ואילו "גילוי דעת" בלשון תקופות ד ו־ה הוא לפחות גם הבעת ר צ ו ן (למשל גילוי דעתא בגיטין ששם עניין רצון המגרש קובע), ובוודאי כך

16. תשובתי זו מנוגדת אפוא להנחה כי יש לראות את הברייתות שבתלמודים כעדות מהימנת של לשון תקופת התנאים (לשון חכמים א לפי טרמינולוגיה של י' קוטשר: Mittelhebräisch und Jüdisch-Aramäisch im Neuen Köhler-Baumgartner; Hebräische Wortforschung, *W. Baumgartner Festschrift*, *p.* 160.

17. עיין, ח' אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא, ירושלים תש"ד, עמ' 26, 32 ("וגם תוכן הב־רייתות... מעיד עליהן ב ר ו ב ן שהן חדשות").

משמעות ״דעת״ בביטוי ״איבוד לדעת״[18] בימים ההם. גון משמעותה זו של מלת ״דעת״ נשתמר בלשוננו לכאורה רק במטבע הלשון, או כמו שאומרים היום בביטוי הקפוא, ״איבוד עצמו לדעת״. לכאורה. ואולם אחת מן הסגולות החיוניות ביותר של העברית בדורותינו היא, שהיא מפשירה את הביטויים הקפואים ומחזירה לכל אחד מיסודותיו של הביטוי את מלוא משמעותו, ודבר זה אינו אך מסגולת לשונו של ביאליק[19] ושל סופרים זולתו אלא של המוני הדוברים. רק לפני זמן קצר הרצה אחד מאנשי מדע המדינה ברדיו על בעיית ייקור המטבע הגרמני ואמר ״על ידי ייקור עצמי לדעת״.[20] יהא מקורו של הצירוף מה שהוא, הרי כאן שוב שימוש של ״ל ד ע ת״ במשמעות ״כוונה״ כמו הרגיל בתקופות ד ו־ה ובדיוק כמו בביטוי שרבים תופסים אותו בימינו כהיתולי ״איבד את פלוני לדעת״, ואין בו שמץ של היתול לפי רוחה של הלשון הקדומה ובעיני מי שאמון עליה. מלמד, שאף המילון המכוון ללשון ימינו ולשימוש מעשי ראוי שייתן את דעתו על שתי הפנים של ״ד ע ת״ בלשוננו. ואולם רבים, רבים מאוד, המקרים שאין אתה יכול להחליט במובאה לאיזו יחידה סימנטית היא שייכת, ואמנם במציאות הלשון של הימים שעברו —, לפחות במשך תקופת זמן מסוימת — לא הוחש ולא נתפס הערך המסוים יחידות יחידות אלא אחדות כוללת. נמצא כי המילונאי־ההיסטוריון בלי אומר ודברים רבים כותב היסטוריה של התופעה הלשונית, על ידי עצם הכותרות המסווגות. קשה להעלות על הדעת דרך אחרת בהצגה מדעית של הערך המילוני, למשל הצגה על פי סדר התאריכים גרידא בלא סיווג ושיוך סימנטי. התאריכים הם עיקרון סידורי הכרחי במילון ההיסטורי ומקומו ב פ נ י ם החלוקה הסימנטית. ואם ירצה המשתמש במילון לדעת איזו משמעות נמצאת תחילה במקורות ואיזו אחרונה עליו לסדר לעצמו את שלד התאריכים. וכיוון שהדבר כך הוא, ואיני רואה אפשרות לשינויו, דומה אני, שלמען הצגה היסטורית של תופעת הלשון הנדונה ההולמת את המחקר בזמן כתיבתו של הערך צריך לקבוע מדור נוסף בערך והוא: ״ההערכה ההיסטורית״.

מדור זה צריך לשמש קורקטיב, בשעה שהנתונים אינם מספיקים לכדי תמונה שלמה או שאינם מתיישבים עם ההכרה המדעית, מפני שאין בידי המערכת החוליות המקשרות. בהערכה זו יש מקום להעמיד על מידת מהימנות הכרונולוגיה של מקור מסוים, או על חילוקי הדעות לגביו, ולציין באיזו מידה המבחר מייצג את שכיחותו של הערך בארכיון העצום שלרשות המערכת, שכיחות שדרכה להשתנות במרוצת

18. ויש גם ״איבוד בדעת״, ראה מסכת אבל רבתי (השמחות) במהדורת דב זלוטניק Yale Judaica Series vol. XVII, 1966 ב, א: המאבד את עצמו ב ד ע ת אין מתעסקין עמו בכל דבר, וכמותו שם הלכה ב.

19. ראה מש״כ בקובץ ״כנסת למלאת כה שנה לפטירת ח״נ ביאליק״, ירושלים תש״ך, עמ׳ 231.

20. אני מודה למר דניאל פאר משירות השידור, שהואיל למסור לי את הנוסח המדויק של המשפטים הבאים כפי שיצאו מפי המרצה ב״יומן השבוע״ (שעה 10.00 – 10.30 ביום 10.5.1969) וז״ל: ״ישנה אפשרות נוספת: כי הלחץ על אחת מהארצות יגדל כל כך שהיא תיאלץ לשנות את שער המטבע שלה לבד, בלי תיאום עם האחרים, והכול היו מעדיפים שבון תייקר רשמית את המרק בהתאם לשער הרשמי הריאלי, וע״י ייקור עצמי לדעת – תיסוף – תפסיק את בריחת המטבעות החלשים אליה״. מלת ״תיסוף״ בשידור (היום ייסוף!) היא המונח השווה לביטוי ״ייקור עצמי לדעת״.

הדורות, כמו למשל שכיחות המשמעות של ״דעת״ במשמעות ״כוונה ורצון״ בעב־רית של הדורות המאוחרים לעומת הדורות הקדומים. בקיצור: כל אותם קווי האופי של אוצר הלשון שהבלשנות הסינכרונית נותנת את דעתה עליהם, והמסגרת של המילון ההיסטורי כפי הדפוס המקובל קצרה מלהציגה, יבואו על הערכתם במדור זה. הרשימות הלקסיקולוגיות המתרכזות בארכיון מפעלנו מרובות פנים הן (ואפשר להוסיף עליהן), והן עשויות לסייע להערכה היסטוריה מעין זו. לאמיתו של הדבר העיון בהן מעלה את השאלות, שלא חשב עליהן מילונאי עברי קודם לכן.

בפירוש ייאמר, שמדור חדש זה, שאני מדבר בו, אינו יכול לבוא במקום ההצגה הסימנטית המיוסדת על הנתונים במלוא הדיוק והמהימנות ומתבטאת בפיצול הערך לסוגי המשמעויות, אלא יבוא לצד ההצגה האמורה או בשוליה; שכן בלא ספק עם כל הזהירות הדרושה תהא ההערכה ההיסטורית טבועה בתחומו האישי של כותב הערך. וייתכן מאוד, שיש לה מקום אך ורק בשעה שעצם הצגת הערך זקוקה לקורקטיב זה, ומובן מאליו שבעניין הצורך הזה תקופת הלשון הקדומות נבדלות מתקופות הלשון המאוחרות.

לפי שעה אין בידי אלא להעלות רעיון זה בתשובה לשאלה הכרונולוגית החמורה שאנו עומדים בפניה. כיצד ייראה בהגשמתו — אולי נוכל לדעת, לכשתבוא השעה לחבר חוברת ערכים לדוגמה.

הכנת חומר למילון לפי כתבי־יד ובעיותיה

ישראל ייבין
ירושלים

החל מראשית עבודתנו במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית נקבע שהעבודה בספרות התקופה העתיקה תהיה מיוסדת לא על הדפוסים המקובלים אלא על כתבי־יד. לקביעה זו טעמים אחדים, כגון השאיפה שיהיה המילון משקף את התוצאות האחרונות של מחקר הספרות והלשון, שנתעשר הרבה על ידי בדיקת הנוסח שבכתבי־היד ופרסומם של כתבי־יד. פרסומים ומחקרים אלו העשירו את ידיעתנו מן הבחינות הספרותיות, ההיסטוריות, ההלכתיות, אך לא פחות מכן גם מבחינה לשונית. נתגלו מלים חדשות למאות, צורות שונות מן המקובלות למלים ידועות מכבר, משמעויות ושימושי־לשון חדשים, וכיוצא באלו. ומובן היה לעורכי המילון, שיש לכלול בו את כל הדברים שנתגלו כתוצאה ממחקר כתבי־היד.

אך אין זה הטעם העיקרי לקביעה שתהא העבודה במילון מיוסדת על כתבי־יד. קביעה זו נובעת מעצם טבעו של המילון שלנו כמילון היסטורי, שהיסוד הכרונולוגי עיקר בו, ולפיכך כל עדות הנרשמת במילון צריכה להיות מלווה תאריכים, שלפיהם תשובץ בתקופתה בתוך הערך שבמילון. תאריכים אלה הם: (א) תאריך חיבורו של המקור; (ב) תאריך המסירה, היינו כתב־היד או הדפוס שלו, המשמשים יסוד לרישומו. ולפי שאנו מעדיפים בדרך כלל מסירה עתיקה, שהיא קרובה ככל האפשר לתקופת חיבורו של המקור, ממסירה צעירה, ממילא מועדפים כתבי־היד, שהם בדרך כלל עתיקים מן הדפוסים. אם נרשום מובאה מן המכילתא, למשל, לפי כ״י אוקספורד 151, נוכל לרשום כתאריך מסירתה את שנת 1291, שבה נכתב כתב־יד זה; ואילו אם נרשום מובאה זו לפי מהדורה שבדפוס, ואפילו זו מהדורה מדעית כגון זו של הורוביץ־רבין, יהיה עלינו לרשום כתאריך מסירתה את שנת 1931, שהיא שנת פרסום מהדורה זו; וברור שאנו מעדיפים את האפשרות הראשונה.

מכאן שעבודת רישום המקורות בתקופה העתיקה נעשית בעיקר לפי כתבי־יד. המקורות העתיקים שיצאו לאור במהדורות מדעיות על פי כתבי־יד והן מדויקות, גם מן הבחינה הלשונית, עד כדי כך, שאפשר לעבוד לפיהן ולהניח שבכך יצאנו ידי חובת העיון בכתב־היד גופו, הן מעטות ביותר. לפיכך עלינו לבדוק בדקדקנות את תצלומי כתבי־היד גופם, ולרשום על פיהם את המובאות למילון, תוך הגהה מדויקת; שהרי אם אנו רושמים כמסירה את כתב־היד, חייבים אנו לעשות זאת בנאמנות, ולא לרשום דבר בשם כתב־היד, שלא ראינוהו ובדקנוהו בעינינו.

כתבי־היד משמשים אפוא יסוד לרישום המובאות מן המקורות למילון, כשם שכתבי־היד משמשים יסוד להכנת מהדורות מדעיות של מקורות אלה. עובד המילון והמהדיר מייסדים את עבודתם על אותם כתבי־היד; אך יש שני הבדלים עיקריים בין עבודתו של מהדיר לבין עבודתו של הרושם לצורך המילון:

(א) היסוד למילון הוא המובאה. המובאות לאלפיהן ולרבבותיהן הן האבנים שמהן המילון עשוי. שלושה עניינים קובעים את המובאה: 1. המקור ותאריך חיבורו. כל מובאה היא מתוך מקור מסוים, יצירה מסוימת, ויש לרשום עמה את שם המקור וגם את תאריכו. כך, למשל, למובאה מן המכילתא נרשם התאריך: [קודם 300]. תאריך זה אמנם אינו מדויק, אך תאריך מדויק יותר אינו בידנו. 2. המסירה ותאריכה. כתב־היד או הדפוס המשמש יסוד לרישום המקור. לגבי כל מובאה יש לרשום גם מהי המסירה ומהו תאריך כתיבתה, כגון, לגבי המכילתא: כתב־יד אוקספורד 151 (שנת 1291). שני עקרונות אלה קובעים לא בלבד את שני תאריכיה של המובאה, אלא גם את אחידותה, כלומר: המובאה נרשמת בשם מקור אחד ובשם כתב־יד אחד. 3. ההקשר. המובאה צריכה לכלול הקשר מספיק, והכוונה להקשר שיאפשר לעורך להבין כל מלה שבמובאה, על עניינה, משמעותה, שימושה וכו׳, מתוך המובאה גופה, בלא שיצטרך לחזור אצל המקור. גודלו של הקשר כזה נקבע במערכת לקטע המחזיק עד 70 תיבות. הקשר זה הוא ההקשר המלא. במילון גופו יידפס הקשר מצומצם מזה, כפי שיהיה דרוש להדגמת המלה.

בחוברת ״המפעל ודרכי עשייתו״, הוצאת המילון ההיסטורי ללשון העברית, ירושלים, אב תשכ״ט, מצויה (בעמ׳ 29) דוגמה של כרטיס מילון, הכולל את המובאה לתיבת ״יעצים״, בתוך הקשר מלא. אחר המובאה נרשם המקור, הוא הספרא, ותאריכו: [קודם 300], וכן נרשמת מסירתו: כ״י וטיקן 66, ותאריכה: המאה הי׳.

שלושה עניינים אלה קובעים את המובאה המילונית. והם תנאי הכרחי ותנאי מספיק. אין מובאה אחת חייבת להתאים למובאה אחרת במסירה, בנוסח, וכדומה, שהרי במילון המובאות ערוכות לא לפי המקורות שמהם נלקחו, אלא לפי בחנים אחרים, וממילא המובאות מתוך מקור אחד נרשמות במקומות מפוזרים, לפי ערכיהן.

לא כן מהדיר של מקור. הלה מעוניין ביצירה כולה והוא מעוניין להציגה בשלמותה לפני הקורא. אם יש חסר, ייתור או טעויות בכתב־היד, הוא מתקן אותם, לפי כתבי־יד אחרים או מסברה; שכן היצירה ראוי לה שתהיה עד כמה שאפשר שלמה ונוסחה משובח.

(ב) הבדל שני בין גישתו של מהדיר לבין גישתו של עובד המילון הוא עניין המבחר. מהדיר יצירה חייב להביא את כולה לפי כתב־היד שבחר, ועליו למסור בנאמנות כל מה שקבע לעצמו למסור לפי אותם כתבי־היד. אבל עובד המילון אינו חייב לרשום את כל המצוי בכל כתבי־היד, ורשאי הוא להסתפק במה שנראה לו חשוב לגבי אוצר הלשון של היצירה האמורה או בתקופה האמורה, כלומר: רשאי הוא להסתפק במיצוי שבמבחר. תקופות שבהן החומר הספרותי מרובה, ודאי שייערך מבחר של היצירות גופן שתנוצלנה לצורך המילון; אבל גם בתקופות שבהן החומר הספרותי מועט, והיצירות גופן תירשמנה במיצוי מלא, ייערך מבחר: מבחר המסירות, כלומר: נרשום כל יצירה בשלמותה על פי כתב־יד אחד בלבד, ואת שאר כתבי־היד של אותה יצירה ננצל במיצוי שבמבחר, ניצול לא מלא, מצומצם למדי, הן בחילופי הנוסח, הן בהשלמות.

עיקרים אלו של רישום המובאה היו ברורים לנו כאשר התחלנו בעבודתנו, ונק־

בעו היסודות שעליהם יושתת המילון; אך עם עצם העבודה נתברר לנו, שעקרונות פשוטים אלו יש להם תוצאות מרובות והם קובעים את אופי עבודתנו בתחומים שונים. ויש לדעת, שרוב המילונים המדעיים מן הידועים לנו ערוכים על יסוד דפוסים, בעיקר על יסוד מהדורות מדעיות; אך גם לגבי אותם מפעלים מילוניים מועטים הערוכים על יסוד כתבי־יד, כגון Middle English Dictionary, אין ידוע לנו שנתקלו באותן הבעיות והגיעו לאותם הפתרונות שאנו נתקלים בהן ובצורך לפתרן.

איני עומד לדון כאן בכל הבעיות העולות משיטת העבודה לפי כתבי־יד, אלא בשלוש מהן בלבד.

(א) העבודה בכתבי־יד בכלל

ההבדל בין כתב־יד לדפוס יש בו שני פנים:

(א) כתב־היד הוא בדרך כלל עבודה של יחיד ונכתב לצורך היחיד; בדפוס ניכרות התערבויות של אנשים שונים והוא נעשה לצורך הרבים. אמנם יש יוצאים מכלל זה לכאן ולכאן, כלומר: יש כתבי־יד שהותקנו כדי שישמשו טופסי מופת, בדקו אותם מגיהים ומתקנים שונים וניכרת עבודתן של ידיים שונות; ויש, כמובן, דפוסים שיש בהם טעויות־דפוס מרובות. אך עם כל זה כתב־יד נכתב בידי אדם אחד ויש בו כל החסרונות שבמעשה יחיד: שיבושים וטעויות, חסרונות וייתורים, חזרות, וכיוצא באלו. הדפוס מכוון בדרך כלל לעותקים מרובים, וניתנת הדעת על הוצאת נוסח מתוקן. התערבויות שונות של מתקנים, שעמלו בתיקון הנוסח ובשיפורו דור אחר דור, נכנסו לפנים. כך שבדרך כלל יש בו פחות שיבושים וטעויות מבכתב־היד.

(ב) מצד אחר, כתבי־היד סבלו פחות מתהליכי התאמה לנוסח המקובל, אם משום שהם עתיקים יותר, אם משום שלא עברו אותו ה״טיפול״ שהתאים את הנוסח למקובל בקרב הקוראים. בייחוד כך הדבר מבחינה לשונית. בכתב־היד מצויות צורות עתיקות ומקוריות יותר של המלים, למשל צורות לשון חכמים שלא הותאמו לכללי לשון המקרא, וכיוצא באלו.

מכאן אפוא, שבכתב־יד אנו עשויים למצוא הרבה צורות לשון עתיקות ומעניינות בתוך טקסט שלעתים קרובות הוא מלא טעויות ושיבושים. ולמרות מציאות טעויות ושיבושים בכתבי־היד, אנו מייסדים עליהם את רישומנו, עוד יותר מאשר עושים כך מהדירי היצירות, לפי שהצד החשוב לנו הוא הלשוני ולא העניני.

שיטת העבודה המתחייבת מכאן היא העתקת נוסח כתב־היד כפי שהוא: כל המחי־קות, התוספות, התיקונים שנעשו בו, על טעויותיו, השמטותיו, וכו׳. אנו מסמנים את כל אלו כדי לתת לפני החוקר את המצוי בכתב־היד בכל הנאמנות האפשרית. לפיכך הטקסט שלנו הוא ״מנומר״ ומלא סימנים שונים שתכליתם לשקף את נוסח כתב־היד כדיוקו, ואינו נקי כנוסח שהותקן לפי מהדורה מודפסת. בחוברת ״המפעל ודרכי עשייתו״, עמ׳ 18, מובא תצלום עמוד מתוך כ״י וטיקן של הספרא, ועליו סימני התקנתו. בין תיקוני הסופר יש כאלו שהם מעניינים מבחינה לשונית, כגון שתיבת ״קפ(ו)נדריא״ נמחקה בה ו אחר פ, או שבתיבת ״[ת]קבלו״ נוספה ת, כלומר ציווי תוקן לעתיד; ויש כאלו שאין להם ערך לשוני ואינם אלא

תיקון פליטות קולמוס של הסופר, כגון: ״ב[ס]קילה״, שתחילה שכח הסופר ס וכתב: ״בקילה״, ואחר תיקן. אך אין אנו יכולים לברור מה לסמן בהתקנתנו ומה לא לסמן, שכן ברירה כזו תעשה את עבודתנו סובייקטיבית מדי, ואנו מסמנים כל מה שאנו רואים.

(ב) השלמת חסרונות וטעויות בכתב־היד או עבודה על פי כתבי־יד קטועים

מלבד התערבויותיו של הסופר גופו בכתב־היד, יש בו, כפי שהזכרנו, גם טעויות, השמטות, תוספות וכו׳, שסופר כתב־היד לא תיקן אותן, וכן יש בו ליקויים פיסיים שונים: קרע, טשטוש וכדומה, המצריכים התערבות של המתקין כדי שיהיה הטקסט ברור ונכון. השיטה הנהוגה במפעלנו בדרך כלל קובעת התערבות מי־נימלית של המתקין בטקסט שלפניו. קביעה זו נעשתה קודם כל מתוך זהירות: אין אנו מתקנים תיבה, אפילו היא נראית מוטעית, אם יש אפשרות כל שהיא שאין זו טעות אלא צורה עתיקה שכבר אינה מוכרת לנו, או שמא אין אנו בטוחים בהבנתה, וכיוצא באלו. אך יש לשיטה זו הקובעת התערבות מינימלית של המתקין בטקסט גם סיבה הנובעת מעצם טבעה של המובאה במילון: קבענו שהיא צריכה להיות אחידה, כלומר לבוא בשם מקור אחד, המסוים בזמן, ובשם מסירה (כתב־יד) אחת, המסוימת בזמן; וכשם שקטע אחד אינו עשוי לבוא בשם שני מקורות, כך אינו עשוי לבוא בשם שתי מסירות; מכאן שמובאה באה בשם כתב־יד אחד, ולא בשם שני כתבי־יד. אמנם אפשר מבחינה טכנית שתיבה אחת בקטע תבוא בשם מסירה אחת ואחרת בשם מסירה שנייה. ולעתים אנו חייבים לעשות זאת מתוך חוסר ברירה; אבל קטע שיש בו תיבות כאילו אינו אחיד, ולפיכך גם אינו משקף מקור, ואינו רצוי כמובאה למילון. דרך משל: בכ״י וינה של התוספתא (פסחים ז, ח) כתוב: ״בני חבורה שרצו + <למנות א> אחרים על חלקן״, וחסרה בו תיבת ״למנות״. רשאים אנו להוסיף תיבה זו לפי כתב־יד אחר של התוספתא, כ״י ארפורט (א), ולציין זאת; אבל הדיבור כולו: ״בני חבורה שרצו למנות אחרים על חלקן״ אינו מצוי בשום כתב־יד, לפי שבכ״י וינה, כאמור, חסרה תיבת ״למנות״, ואילו בכ״י ארפורט אמנם תיבה זו ישנה, אבל יש בו שינויים בתיבות אחרות שבדיבור זה, לפי שבו כתוב ״חלקיהן״, ולא ״חלקן״, כבכתב־יד וינה. הדיבור כולו, אפוא, אינו מצוי בכתב־יד אחד, והוא חייב לבוא בשם שני כתבי־יד, וזה אינו מתאים לעקרון אחידות המובאה.

לפיכך השלמותינו מכתב־יד אחד (וכל שכן השלמה מדעתנו, הבאה בשמנו, ואנו חייבים לרשום כמקורה את המתקין גופו ואת השנה הזאת שהוא עומד בה) אין להן ערך רב למילון. וכאן אחד ההבדלים בין התקנת מקור לתכלית מהדורה מדעית ובין התקנת מקור לצורך המילון. במהדורה, שבה חשובים התוכן ושלמותה של היצירה, חייב המהדיר להשלים תיבות חסרות בכתב־היד, לעתים ממסירה אחרת, ולעתים אפילו מדעתו, לפי מקורות מקבילים, וכיוצא באלו; במילון, שבו אחדות הקטע עיקר, אין המהדיר חייב להשלים את החסר, לפי שגם אם ישלים אותו — לא תהיה בכך תועלת מרובה למילון.

אף־על־פי כן, לעתים קרובות אנו משלימים מקומות חסרים מסוג זה, וזאת לא משום התועלת למילון הכרוכה בכך, שאינה מרובה, כאמור: אלא, להפך, כדי לא להביא נזק למילון, נזק המתבטא בסירוס כוונת המקור. דרך משל: אילו השארנו את הדיבור הנזכר כצורתו בכתב־יד וינה: "בני חבורה שרצו אחרים על חלקן", עשויים היינו להטעות את הקורא ביחס לשימושן של תיבות מסוימות שבו, כגון ביחס לשימושו של הפועל "רצה", וקביעת הצרכה "רצה על", שאינה בשום מקום אחר פרט למקום זה, שנוסחו ודאי שאינו משקף תופעת לשון, אלא אך טעות סופר. לפיכך השיקול שלנו בהשלמת תיבות חסרות אינו השיקול של הבאת תועלת למילון, תוספת של מלה החסרה במסירת־היסוד, אלא השיקול של מניעת נזק מן המילון, ונזק זה משמעותו: מלה מוטעית, צירוף מוטעה המסלף כוונת המקור, וכיוצא באלו. אם אנו מעוניינים לא רק במניעת הנזק אלא גם בהבאת התועלת, חייבים אנו, אם במסירת־היסוד יש חסרון, לחזור ולהביא את הדיבור כולו בשם המסירה השנייה, שבה הוא מצוי בשלמותו; ואז יבוא הקטע בשם מסירה אחת, ויהיה משובח למילון.

לכאן שייך גם עניין דרך הרישום של יצירות שמסירותיהן (היינו כתבי־היד שלהן) קטועות. יש יצירות שמסירותיהן קטועות או לקויות ביותר, ולצורך פרסומן המהדיר נוהג להשתמש בכתבי־יד אחדים וזה משלים מקצת ליקוייו של זה; שכן לפי שהוא מעוניין ביצירה בשלמותה, אינו חושש להרכיב את הנוסח ממסירות שונות. שיטה זו נהוגה הרבה בייחוד בפרסום יצירות מתוך הגניזה: פיוטים, מדרשים, כתבי גאונים וכיו"ב.

לפי שיטתנו, אין אנו רשאים להרכיב קטע אחד, מובאה אחת, על יסוד שתי מסי־רות. אנו צריכים להביא כל מובאה לפי מסירה אחת. לפיכך אנו רושמים נוסחו של כל כתב־יד בנפרד. אנו נוקטים בשתי דרכים ברישום יצירות כאלו שמסירותיהן קטועות: (א) אם כל מסירה כוללת חלקים שלמים אחדים מתוך היצירה, איננו חייבים לרשום את היצירה כולה לפי מסירה (כ"י) אחת, אלא רשאים אנו לרשום קטעים אחדים לפי כתב־יד אחד וקטעים אחרים לפי כתב־יד אחר; ולפי שבכל קטע רשומה מסירתו במפורש, וכל קטע הוא יחידה עצמאית במילון, אין בכך חריגה משיטת עבודתנו. (ב) אם מצוי קטע שאינו שלם בשום כתב־יד, קצתו מצוי בכ"י אחד וקצתו באחר, אין אנו מצרפים את המצוי בשני כתבי־היד לקטע אחד (בין יש בהם חלקים חופפים, בין הקטע עדיין חסר גם כשמצרפים את שני כתבי־היד), אלא נותנים את המצוי בכל כתב־יד וכתב־יד כקטע (לא שלם) לעצמו, הנושא את סימן מסירתו; אך רשאים אנו לקבוע, ששני הקטעים הללו יבואו יחד, בזה אחר זה, כך שיוכל העורך לסקור בבת אחת את המצוי בשני הקטעים הללו. החלקים המצויים בשתי המסירות יבואו אפוא, כל אחד בשם מסירתו, צמודים זה ליד זה, אך לא מורכבים זה עם זה.

דוגמה למקור מסוג זה היא, למשל, מכילתא דרשב"י. היא פורסמה בידי אפשטיין־מלמד לפי למעלה מ־10 כתבי־יד, רובם מן הגניזה; קצתם שלמים וקצתם לקויים, קצתם חופפים זה את זה וקצתם אינם חופפים.

המהדירים, שתכליתם להעמיד נוסח אחד שלם, השלימו את החסר בקטע אחד לפי המצוי בחברו, או אף לפי המובאות במדרש הגדול. אנו איננו חייבים לעשות עבודה

גדולה זו, אלא לתת מה שמצוי בכל כתב־יד (או במבחר מתוכם) בנפרד כקטעים עצמאיים, שכל אחד מהם בא בשם כתב־יד אחד בלבד, ורק על ידי בואם צמודים זה ליד זה יוכל הקורא לעמוד על הנוסח המלא של היצירה. הוא הדין ברישום פיוטים לפי קטעי גניזה, וכיוצא באלו.

אותה שיטה ננהג בה גם לגבי השלמות ביצירה שיש לה מסירה יחידה בלבד. כאשר במסירה זו יש תיבה מטושטשת או חסרה, משתדל המהדיר הטוב להשלים את החסר, אם מסברתו, אם על פי מקורות מקבילים או לפי שימוש הלשון המקובל, ולעתים משקיע הוא עמל מרובה בהשלמותיו או בקריאת התיבות המטושטשות בכתב־היד.

מעמל זה עורך המילון פטור, שהרי אין עליו לתת את היצירה בשלמותה; ולא זו בלבד, גם אם ישתדל ויעמול הרבה לקרוא תיבה מטושטשת או להשלים תיבה לקויה, ואפילו אין ספק שקרא או שהשלים נכונה — לעולם קריאה זו והשלמה זו אין לרשמן אלא כפרי עבודתו של המתקין; שהרי גם אם בהשלימו תיבה לקויה ודאי לנו שכיוון לאמת — אין האותיות שהשלים יוצאות מידי היותן השלמה, ויש לרשמן כתוספת המתקין; הרי אינן בכתב־היד, ואין לרשום את כתב־היד כמסירתן; ולפיכך ערכן כחומר למילון אינו מרובה. אם, למשל, כתוב בקטע הגניזה של בן־סירא (39, 26; לט, לו): ״[ ] חלב ודבש״; לפני התיבות ״חלב ודבש״ חסרות שתי תיבות, והמתקין השלים: [חלב חטים], לפי התרגומים או לפי מה שמצוי במקרא — אין אפשרות לרשמן במילון אלא כפרי סברת המתקין. אכן גם במקרים אלו, כמו באלו שנזכרו למעלה, איננו מדירים עצמנו מהשלמות תמיד, בעיקר בגלל השיקול של מניעת נזק למילון ולא דווקה בגלל השיקול של הבאת תועלת.

(ג) חילופי הנוסח

התחום השלישי שבו נקבעת שיטת עבודתנו על ידי אופי העבודה בכתבי־יד ותנאי הקטע המילוני הוא תחום חילופי הנוסח. אם בכתב־יד ארפורט של התוספתא (ב״ק ב, א) נאמר: ״היו מחטטין בחבלו של דלי ונפל ונשבר משלמין נזק שלם״, ואנו מעוניינים להביא שינוי נוסח לתיבת ״מחטטין״ לפי כתב־יד וינה (ו), שבו כתוב ״מחטחטין״, אין אנו נוהגים לרשום במילון בצורה זו: ״היו מחטטין < מחטחטין ו > בחבלו של דלי ונפל ונשבר משלמין נזק שלם״; שהרי באופן זה לתיבת ״מחטחטין״ שבכתב־יד וינה לא הבאנו הקשר, והקשרה, שאמנם דומה לקודם, יש בו מקצת שינוי: ״היו מחטחטין בחבלו של דלי נפל (לא: ונפל) ונשבר משלם (לא: משלמין) נזק שלם״. אנו חייבים להביא את הנוסח שבכתב־היד האחר עם הקשרו בגלל שתי סיבות. ראשית, לעתים קרובות יש בנוסח כולו שבכתב־היד השני שימוש לשון אחר של התיבה שאנו מביאים את נוסחה השונה, כך שהבאת תיבה אחת מכתב־היד השני בתוך ההקשר של כתב־היד הראשון עשויה להציג את שימושה הלשוני של אותה תיבה לא כדיוקו; הסיבה השנייה נובעת מכללי רישום המובאה: הבאת תיבה אחת בשם כתב־יד אחר, בתוך דיבור הבא בשם כתב־יד אחד, משמעותה הבאת קטע בשם שתי מסירות, וזה בניגוד לכללי רישום המובאה. לפיכך אנו מביאים את חילופי הנוסח בצורת ״מסירות אחרות״ של אותם קטעים שכבר נמסרו במסירת־היסוד. חילוף הנוסח הוא אפוא מעין קטע עצמאי נוסף; אך הנהגנו שני הבדלים

בינו ובין הקטע הראשי שממסירת־היסוד: ראשית, הוא צמוד ל י ד מסירת־היסוד, וכאשר יעיין העורך בקטע שממסירת־היסוד, יהיו לפניו גם כל הנוסחאות שנוספו לפי המסירות הנוספות ל א ו ת ו ה ק ט ע, היינו: כל ק ט ע י חילופי הנוסח (עיין בדוגמה של כרטיס המילון, בחוברת, עמ׳ 29); ושנית, הקטע שנבחר למסירה של חילוף הנוסח הוא קצר יותר, בעל הקשר מצומצם, היינו: קטע המספיק לייצוג שימושה של התיבה במשפט. אין אנו חייבים להביא כאן קטע בעל הקשר מלא, שיאפשר לעורך לעמוד על עניינו של כל הדיבור; שלפי שקטע חילוף הנוסח צמוד לקטע ממסירת־היסוד, הרי עניינו עולה ברור מעניינה של מסירת־היסוד.

העיקר הראשון של העבודה בחילופי הנוסח אצלנו הוא אפוא: לא לרשום תיבה כנגד תיבה, כמקובל במהדורות מדעיות, אלא קטע קצר (אבל מספיק) נ ו ס ף על הקטע המלא שממסירת היסוד. אבל יש הבדל נוסף בין עבודת מהדיר בחילופי הנוסח ובין עבודתנו, והוא נובע מעקרון המבחר; לפי שתכליתו של המילון היא י י צ ו ג ה ל ש ו ן, ולא רישום מלא של כל המקורות. המילון אינו חייב לרשום אלא כל מה שיש לו ערך לייצוג מספיק של הלשון שבתקופה האמורה, או של לשון היצירה האמורה. לפיכך, אפילו לגבי אותן יצירות שמערכת המילון קבעה שתירשמנה במיצוי מלא, אין חילופי הנוסח נרשמים אלא במיצוי שבמבחר, שהוא מצומצם הרבה יותר מזה שרושם מהדיר, שאם קבע לו לרשום את כל חילופי הנוסח שבכתבי־יד מסוימים, או כל אלו מסוג מסוים, רישומו בסוגים אלו מלא ורחב הרבה מזה של עובד המילון.

העבודה בחילופי הנוסח אינה קובעת אפוא סוג מיוחד במפעלנו, ואינה שונה במהותה מעבודת רישום היצירה לפי מסירת־היסוד, אלא שכאן המיצוי מלא וכאן מיצוי שבמבחר. לאחר שסיים המתקין את הרישום לפי מסירת־היסוד, הוא רושם לפי המסירות האחרות מבחר של קטעים במקום שנראה לו שיש בהם עניין לייצוג הלשון. עבודה זו אמנם דורשת שיקול־דעת יותר מן העבודה הרגילה במילון, אך מבחינה טכנית אינה אלא חלק בתהליך העבודה הרגיל.

מן העבודה באוצר המלים של הספרות העברית החדשה

ראובן מירקין

ירושלים

א

עבודתנו באוצר המלים של הספרות העברית למן שנת 1750 ועד ימינו החלה בחודש פברואר 1969, ולפיכך אין בידינו לסכם את תוצאותיה אלא סיכום ראשון בלבד.

הוחל בסקירת יצירתם של המחברים שבתקופה הנדונה, ונערכו שתי רשימות ביבליוגראפיות: (א) רשימה כרונולוגית של 630 מחברים ילידי השנים 1700—1850; (ב) רשימה של קרוב ל־1000 חיבורים, שנדפסו במשך מאה שנים לערך (1750—1850), ממוינת על פי סוגי היצירה (שירה, מחזה, מדע, עיתונות, תרגום וכיו״ב 30 סוגים), ובתוך כל סוג — על פי שנת הדפסתו של החיבור. רשימות אלו טעונות השלמה בשני תחומי יצירה חשובים: הספרות הרבנית וספרות החסידות למקצועותיהן.

בעוד העבודה הביבליוגראפית נמשכת הוחל כבר בעיבודם של 11 מקורות:[1] ״קהלת מוסר״ (משנת 1758 לערך), ״ספר הברית״ (1797), ״הנהגות האדם״ (1804), ״מגלה טמירין״ (1819), ״חשבון הנפש״ (מהדורה ב׳ 1844), ״צעטיל קטן״ (1849), ״המגיד״ שנה א (1856—1857), ״מכתב על דבר החנוך״ (1857), ״למדו היטב״ (=״האבות והבנים״ נוסח א 1862), ״האבות והבנים״ נוסח ב (1868), ״האבות והבנים״ נוסח ג (1912).[2]

ב

הגדול שבמקורות, שעיבודם כבר נסתיים, הוא סיפורו העברי הראשון של שלום יעקב אברמוביץ (הוא מנדלי מוכר ספרים) ״האבות והבנים״ על שלושת נוסחיו (יש בהם 112.197 מלים־תקריות). עבודה זו נעשתה בשיתופו של מפעל מנדלי שליד המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית.[3]

מהדורת תרכ״ח היא הגדולה שבשלושת נוסחיו של ״האבות והבנים״, ויש בה 56.782 מלים־תקריות. עיבודה העלה שפע מפתיע של חומר מילוני, שלא נוצל עד כה. הריני אומר ״מפתיע״, משום שהמעיין בסיפור זה עשוי להתרשם כאילו ״הסיגנון של ׳האבות והבנים׳ בצורתו הראשונה הוא מליצי—תנכ״י, ואין בו הרבה מחידוש־הסיגנון, שהכניס מנדלי בסיפוריו משנת 1886 ואילך״.[4] חיזוקה של הערכה זו אתה מוצא בדבריו של רבניצקי: ״ב׳סיפור האהבים׳ הראשון, שהוציא המחבר בשם ׳האבות

1. רשימה זו משקפת את מצב העבודה בחודש מאי 1970 (ראה להלן הערה 33).
2. בדרך כלל אין מערכת המילון ההיסטורי מתכוונת לעבד עיבוד שלם את כל מהדורותיו של חיבור מן החיבורים, שנבחרו לניצול מילוני. במקרה ״האבות והבנים״ נהגה המערכת שלא על פי הכלל, בשל עניינם של חוקרי מנדלי בשינויים שחלו בסיפור זה מנוסח אל נוסח, כשבין הנוסח הראשון משנת תרכ״ב ובין הנוסח האחרון משנת תרע״ב מפרידות חמישים שנה.
3. ראה עכשיו מאמרי: המחשב בחקר הספרות והלשון – קונקורדנציה ל״האבות והבנים״ של מנדלי עשויה בשיטת האוטומאציה, ״האוניברסיטה״, כרך 15 חוברת ב, ניסן תש״ל.
4. י׳ קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ו׳ עמ׳ 426.

והבנים׳ (בשנת תרכ״ח) הוא מתגלה לפנינו בתור אחד ה׳פוריסטים׳ הכותבים ׳בלשון צחה וברורה׳, לשון המקרא בעצם טהרתה״.[5]

ובאמת, אתה פותח את הספר ומתחיל לקרוא בו, ולפניך פיסקה בת 104 תיבות, שרובה פסוקים וצירופי לשון מן המקרא:

״מה לך אפרים, כי קראת לי בקול פחדים, שאלה שרה את אישה, אשר הלך בזעם אחת הנה ואחת הנה בחדרו. מה לך, כי הרימות קול ותבהל להביא אותי אליך? הטרם תדע, כי בלעדי לא תרים האמה את ידה לשפות הסיר, בלעדי לא ירבדו הערש ולא יטאטאו הבית, ובלעדי לא יגע איש לכל עבודת מלאכה. כשור מסובל בעולו הקשה אנכי כל היום, אויה לי! — הידעת כי חדש אלול עתה, עת המועדים הגיעה וקול השופר נשמע בעירנו, ואני, אויה לי! לא החלותי עוד להכין לחג. סובב־סובב הולך ראשי כגלגל, בזכרי כי יקרבו ימי חתונת בננו ועוד לא הכינותי מאומה. אויה לי, הזמן קצר והמלאכה מרובה״ (עמ׳ 1).[6]

אפילו סיומה של הפיסקה, ״הזמן קצר והמלאכה מרובה״, אין בו לשנות מן הרושם שהלשון לשון המקרא. ואף על פי כן, סגנונו של ״האבות והבנים״ חידוש גדול הוא בכתיבה העברית, אם כי לא חידוש גמור. מקצת חידושו של סיגנון זה אתה למד מפיסקה זו:

״פתאם נשמע קול מצעדי גבר והדלת נפתחה. — שלום לכם אדוני! אמר האיש בבואו ויפשוט את מעילו מעליו. שאוני אם באתי לשחר פניכם בעת לא נכונה.—ברוך הבא! ענה יונתן בלכתו לקראת האיש, וכרגע הציגהו לפני דוד ויאמר: — הוא נחום הקמחי, מחבר. רוח עצבת עברה בנפש דוד בהביטו אל נחום. — זה מקרוב בא, הוסיף יונתן על דבריו, בהורותו על נחום

5. י״ח רבניצקי, על הסגנון העברי של ״מנדלי מוכר־ספרים״. המאמר נתפרסם לראשונה ב״העמר״, שנה ראשונה (תרס״ז), חוברת א, במדור ״בחיים ובספרות״, עמ׳ 23 ואילך.

6. בקטע זה יש תשעה־עשר זכרי לשון מן המקרא:
(א) מה לך אפרים כי קראת לי – ויאמרו למיכה מה לך כי נזעקת (שופ׳ יח, כג); (ב) בקול פחדים – קול פחדים באזניו (איוב טו, כא); (ג) הלך בזעם אחת הנה ואחת הנה בחדרו – וישב וילך בבית אחת הנה ואחת הנה (מל״ב ד, לה); (ד) מה לך כי – ראה לעיל סימן א; (ה) הרימות קול – את מי חרפת וגדפת ועל מי הרימות(ה) קול (מל״ב יט, כב – ישע׳ לז, כג); (ו) ותבהל להביא אותי אליך – ויבהלו להביא את המן אל המשתה (אסתר ו, יד); (ז) הטרם תדע כי – הטרם תדע כי אבדה מצרים (שמות י, ז); (ח) בלעדי לא תרים האמה את ידה – אני פרעה ובלעדיך לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל ארץ מצרים (בראׄ מא, מד); (ט) לשפות הסיר – שפת הסיר הגדולה (מל״ב ד, לח ועוד); (י) ירבדו הערש–מרבדים רבדתי ערשי (משלי ז, טז); (יא) אויה לי – אויה לי כי גרתי משך (תה׳ קכ, ה); (יב) הידעת כי – הלוא ידעת כי היום אני מלך על ישראל (שמ״ב יט, כג, והשווה מל״א ב, ג–ה); (יג) עת המועדים הגיעה וקול השופר נשמע בעירנו – עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו (שה״ש ב, יב); (יד) אויה לי – ראה לעיל סימן יא; (טו) סובב־סובב הולך ראשי – סובב סובב הולך הרוח (קה׳ א, ו); (טז) כגלגל (במהד׳ תרכ״ב: כגלגל לפני רוח) – כמץ הרים לפני רוח וכגלגל לפני סופה (ישע׳ יז, יג). תן דעתך שמלת ״רוח״ משותפת לשני הכתובים: קה׳ א, ו (סימן טו), ישע׳ יז, יג (סימן טז); (יז) יקרבו ימי חתונת בננו – יקרבו ימי אבל אבי (בראׄ כז, מא, והשווה שה״ש ג, יא); (יח) לא הכינותי מאומה – וגם פה לא עשיתי מאומה כי שמו אותי בבור (בראׄ מ, טו); (יט) אויה לי – ראה לעיל סימן יא, יד.

באצבעו, זה מקרוב בא, לאסוף חתומים על ספרו "מתוק מדבש". [...] נחום היה כבן ארבעים שנה, אדמוני וזקנו מגודל, קוצותיו תלתליםכתרו את ראשו וירדו על כתפיו. מצחו גבוה ושטוחי, אפו ארוך וכפוף מעט בקצהו; על לחיו השמאלית, אצל הנחירים, יבלת זרועה בשערות צהובות. פיו היה כנחל נובע ולא גרע שיחה בדברו, [...] על כל דבר יצא מפיו העיר בשחוק נעים לתומו, כי כבר כתב על זה במקום אחר, ומעת לעת שלח את שומעיו לעיין בספרו "מתוק מדבש" אשר אתו בכתובים והמכל־כל בתוכו, לפי דבריו, ענינים נשגבים מאד נעלים, אשר יפקחו עיני כל בית ישראל. [...] הגידה נא לי במלין מעטות מה תכנית ספרך ומה היא המטרה אשר אליה תקלע חצי רעיוניך? — מטרה?! קרא נחום כנבוך ומשתאה ויאנק דום, וכמעט רגע ענה שנית ויאמר: בי אדוני, קרא נא שתים שלש דלתות ותראה, כי חדושים ופירושים, שירים משל ומליצות צפנתי שמה. ויותר מזה תקרא נא בשום שכל את מאמרי "על דבר זליכה אשת פוטיפר", "השקפה עיונית על בנות לוט ועל בנות צלפחד" מי היה אביהן? ומה שמו? ואם היו בתולות עד מותן? ועוד דברים כאלה, הנוגעים לתולדות היהודים ולקורות ימי עולם בשנים קדמוניות" (עמ׳ 14—15).[7]

או טול למשל תיאור זה:

"מה תאמר אתה רעי? שאל דוד את יונתן, בשבתם יחד בעליתו, אשר נוספו שמה עוד שני כסאות, גם שלחן עגל אחד בירכתים ועליו דברים שונים בלי סדרים: ראי־מוצק, משרק נשבר; שמן־ששון וברית; פתותי לחם ועוגה אחת; ספר פתוח וצלחית; נרות ומספרים ומלקחים; חותמת וחומר־חותם; מעט עלי־הקטרת עם גליון מגולל; קסת הסופרים עם המון עטים מבוקעים, לא יצלחו למלאכה, ועוד כלים מכלים שונים" (עמ׳ 53).[8]

ג

אף כי סגנון כתיבה חדש איננו בהכרח גם חידוש אוצר המלים, הנה יש קשר הדוק ביניהם. העיון בכל פרט ופרט שבאוצר המלים של "האבות והבנים", כפי שהדבר מתחייב מעצם שיטת עבודתנו, מעלה מ א ו ת מלים, צירופים לקסיקאליים, שימושי לשון, צורות נטייה וגזירה, החסרים במילונים, או המובאים בהם בלא עדות מפורשת מן הספרות, או המובאים בשם מקורות מאוחרים.

והרי דוגמות אחדות:

(א) שֶׁמֶן — שָׂשׂוֹן (ראה לעיל בקטע מעמ׳ 53)

הצירוף "שמן ששון" בא פעמיים במקרא (ישע׳ סא, ג; תה׳ מה, ח), והוראתו

7. תן דעתך לצורות ולצירופים אלו: אדוני (לשון רבים), לאסוף חתומים, שטוחי (עיין להלן הערה 15), (יבלת) זרועה (בשערות), בשחוק נעים, אתו בכתובים, לפי דבריו, תכנית (ספרך), המטרה אשר אליה תקלע (חצי רעיוניך), תקרא־נא, השקפה עיונית, הנוגעים ל־. ברור שלא כולם, אף לא רובם, חידושיו של מנדלי. המשותף להם שאינם מטבעות לשון קלאסיים ואין המילונים מביאים אותם מן הספרות שלפני מנדלי.

8. על הצירוף "שמן־ששון" ראה דיון להלן.

המקובלת: שמן שמחה. ואולם למה נתכוון מנדלי בצירוף זה?[9] מן ההקשר מסתבר כי ״שמן־ששון״ הוא בושם. בהגייתו הליטאית של מנדלי ״ששון״ הוא, כך יש להניח, sosn או šosn, בדומה להגייתה של המלה ״שושן״. מכאן ש״שמן־ששון״ הוא ״שמן־שושן״[10], וזה אינו אלא ״שמן־ורד״ שבמשנה (שבת יד, ד), ובימינו הוא יסוד תעשיית הבשמים. וכבר קדם לו למנדלי י״ב לוינסון (1788—1860), מאבות ההשכלה ברוסיה, שמנדלקרן מביא את פירושו: ״לריב״ל ששון דתהלים מ״ה ח׳ כמו שושן, שמן של ורדים״.[11]

(ב) מַעֲטָפָה – מַעֲטֶפֶת

במילון בן־יהודה, כרך ו עמ׳ 3163, באים זה בצד זה שני ערכים: מ ע ט פ ה, מ ע ט פ ת. בערך מ ע ט פ ת שתי עדויות: האחת מלשון הפסוק ״ביום ההוא יסיר ה׳ את [...] המחלצות והמעטפות״ (ישע׳ ג, יח—כב), והאחרת מלשון התוספתא ״העושה מעטפת מן הלבוד״ (כלים ב״ב ה, ד). בראש הערך מ ע ט פ ה בא הסימן § שבן־יהודה מגדירו כך: ״מלים שחדשתי אני ושנתקבלו כבר בספרות של זמננו, או בדבור העברי בארץ ישראל״. בהגדרת הערך מ ע ט פ ה נאמר: ״כמו מעטפת, בלשון הדבור בא״י ישתמשו בו למכסה כעין כיס לכסתות וכיוצא בזה, pillowcase, ולמכסה כעין כיס של נייר ישימו בו מכתב, envelope״. וכבר במילון ״הכיס״ של בן־יהודה משנת תרס״ב (1901), בעמ׳ 798, מובא הערך מ ע ט פ ה והוראותיו: ״(1) מאנטעל; (2) בריעף—אומשלאג, קאנווערט; (3) ציכעל, наволочка.

מ ע ט פ ה בהוראת מעטפה של מכתב הייתה לנחלת העברית של ימינו, אולם בהוראת מעטפה של כסתות, שגם את חידושה זוקף בן־יהודה לזכותו, לא נתקבלה. בהוראה זו משמשת היום המלה צ י פ י ת. והנה מ ע ט פ ה בהוראת ציפית, או בהוראה דומה, יש פעמיים במהדורת תרכ״ח של ״האבות והבנים״:[12] ״כאשר השכיבה ילדיה על משכבם ותישנם, הכינה ליום מחר סדינים ומעטפות לבנות, לפרוש על ערש יצועה״ (עמ׳ 13); ״לעתות ישבה לה לבדד בחדר שמעון ותבקר את בגדיו—את המחלצות והסדינים והמעטפות והמרבדים החדשים, אשר הכינו לו ליום חתונתו״ (עמ׳ 50).[13]

(ג) חֲ בָ רִ י ם

בהקדמתו למהדורת תרכ״ח כותב מנדלי: ״מעטים המה למורת רוחנו, גם מהדואגים לטובת היהודים והשכלתם, אשר יתמכו בידי ה ו ב ר י ח ב ר י ם מסופרי העברים, למען יוכלו להועיל, ובעבור זה השכלת היהודים תתנהל בעצלתים בארצנו״.

9. צירוף זה איננו בתרגום ״האבות והבנים״ לרוסית, שנעשה בידי חברו של מנדלי, י״ל בינ־שטוק, ונדפס בשנת 1868, חודשים אחדים לפני צאת המקור העברי בנוסחו השלם.

10. השווה: ״פונט שמן שושנים (רוזין אייל)״ בספרו של מ׳ לפין ״רפואות העם״, זאלקווא תקנ״ד, לוח התרופות (בסוף הספר) סימן סו.

11. מנדלקרן, קונקורדנציה לתנ״ך, ערך ששון.

12. בתרגום ״האבות והבנים״ לרוסית לא ניתרגמה מלה זו בשני המקומות.

13. אליעזר פרלמן – לימים אליעזר בן־יהודה – היה בן 10 בשנת 1868, היא שנת הדפסתו של ״האבות והבנים״ השלם. כאן המקום להזכיר כמה טעויות מהלכות בעניין חידושי מלים: מי חידש מלה פלונית ואימתי נתחדשה. למשל, הפועל צ ל ם – ראה ״לשוננו לעם״, קונטרס קפ״ה (טבת תשכ״ח), עמ׳ 75—76.

הצירוף ״חוברי חברים״, שהוראתו כאן: מחברי ספרים, מקורו הכתוב ״אשר לא ישמע לקול מלחשים חובר חברים מחוכם״ (תה׳ נח, ו), והוראתו שם: קוסם קסמים.

המשחק שמנדלי משחק בהוראותיו השונות של השורש ח ב ר גלוי לעין, ובמקום אחר בסיפורו הוא כותב: ״ידע לשונות העמים וגם באהבת השפה העבריה שגה תמיד ועוד העיר את רוח רבים לכתוב בשפה הזאת חברים מחכמים להשכיל להועיל״ (עמ׳ 7). מצד אחד הוא מתרחק מן המליצה המקראית, ותחת ״חובר חברים״ הוא אומר ״לכתוב חברים״, ומצד אחר הוא מקיים את זיקתו אליה באמרו ״חברים מחוכ־מים״, על דרך הכתוב, אף כי במקור ״מחוכם״ הוא לוואי למלת ״חובר״ ולא למלת ״חברים״. לפנינו אפוא שתי עדויות של מלת ״חֶבֶר״ בהוראת חיבור, ספר, הוראה שאינה רשומה במילונים.

ד

רשימת חידושי המילון שב״האבות והבנים״ בשתי מהדורותיו הראשונות ארוכה היא, מהם חידושים שנתקיימו גם בימינו ומהם חידושים שלא נתקיימו: ח י ד ו ש י מ ל י ם, כגון: צוענִי, גליוני (—עשוי נייר),[14] שטוחי (—שטוח),[15] בערות, צביעות,[16] ספרות;[17] ח י ד ו ש י צ י ר ו פ י ם, כגון: ארבעה אבות החשבון, ארצות הברית,[18] מחלת נפש,[19] לב רגש,[20] כובע־שעיר (—שטריימל), כובע נפוליוני, בר־אב,[21] במת־ישחק (—במת התיאטרון),[22] ספור־אהבים (—רומן); ש י מ ו ש י ל ש ו ן, עתים בהש־פעת לשון יידיש: אתמול בערב, היום בערב, היום בבוקר, היום בלילה, להצלחתך (—למזלך), למזלך הטוב, הפיתקא הזה;[23] הצירופים ״למראה עיניו״ ו״למשמע

14. ״ילדים וילדות משחקים, זה בונה רחים בערוץ מימי־שלג, וזה ישלח אני שיט־גליוני״ (מה־דורת תרכ״ח, עמ׳ 100).

15. ״מצחו גבוה ושטוחי״ (שם, עמ׳ 14). השווה ״תולדות הטבע״ חלק א, תרכ״ב, עמ׳ 311: ״זנב הבונה הוא רחב ושטוחיי ועגול כמעט כעגול ביצתי ומצופה קשקשים״.

16. השווה דברי מ׳ לפין בספרו ״חשבון הנפש״: ״חכמה בינה ודעת, המפורסמים לשבח אצל המון העם, הם בעיניהם אריג של שקרים חניפות צ ב י ע ו ת גניבת הדעת מלשינות ולצנות וכו׳״ (מהדורה שנייה, וילנא תר״ה, פרק ח, סימן צא, עמ׳62. המהדורה הראשונה יצאה, לדעת ז״ו צייטלין, בשנת 1812, ואולם לא עלה בידינו להשיגה באחת הספריות הידועות).

17. מלה זו חידושה מיוחס לא״ב גוטלובר. והנה במהדורת תרכ״ב של ״האבות והבנים״ היא נמצאת פעם אחת, בהקדמה, בעוד שבגוף הספר משמשת המלה ״ספרה״ 6 פעמים, אף היא חידוש בהוראה זו. כן באה במהדורה זו פעם אחת המלה ״ליטעראטור״. במהדורת תרכ״ח נעלמו המלים ״ספרה״ ו״ליטעראטור״, והמלה ״ספרות״ באה שם 9 פעמים.

18. ראה ״לשוננו לעם״, קונטרס קע״ו־קע״ז (שבט־אדר א תשכ״ז), עמ׳ 115–116; קונטרס ר״א־ר״ב (כסלו־טבת תש״ל), עמ׳ 42.

19. קדם לו מאפו בחלק השני של ״עיט צבוע״ (תרכ״א), עמ׳ 78.

20. ראה ״לשוננו לעם״ קונטרס קפ״ז (אדר־ניסן תשכ״ח), עמ׳ 130–131; קונטרס קצ״ה (טבת־שבט תשכ״ט), עמ׳ 88–89.

21. מהדורת תרכ״ב עמ׳ 10, ובהערה נאמר: ״א טאטענס א קינד והוא כמו שיאמר איש ליטא: א בעל באטעס קינד״.

22. קדם לו מאפו בחלק הראשון של ״עיט צבוע״ (תרי״ז), עמ׳ 128.

23. תן דעתך ליידוע הכפול ולמינה הדקדוקי של המלה, כדרך שימושה בארמית.

אזניו״ משמשים ביטויים פועליים הטעונים השלמה;[24] הפעלים ״חזר״ ו״עבר״ המשמשים בבניין קל בהוראת ההפעיל[25] וכיו״ב הרבה.

מלים מלשון יידיש המשמשות בתוך הקשר עברי, ולפיכך מקומן במילון העברי, כגון שטריימל, הבחור הזעטצער ועוד; ביטויים מלשון יידיש בלבושם העברי, כגון ״יכנ(ו)ס רוח באבי אביו״,[26] ״כמו שאני מזרע היהודים״, ״כמו שאני יהודיה״.

עניין לעצמו הן צורות הנטייה והגזירה, הסוטות מן המקובל. סקירתן חשובה לחקר דקדוקו של מנדלי, וגם זה אחד ממוצרי הלוואי של עבודתנו המילונית. הנה דוגמות של צורות משורשי ל״י—ל״ו הנוטות על דרך גזרת הכפולים:

(א) ״התזכור איך שַׁנּוֹתָ אז פתאם טעמך לפני דוב״ (מהדורת תרכ״ח, עמ׳ 81), על דרך הכתוב בתה׳ לד, א: ״לדוד בשנותו את טעמו לפני אבימלך״; שמא בהשפעת הכתוב בדב׳ לב, מא ״אם שנותי ברק חרבי״, ושם מלשון שנן.

(ב) ״ובמה התרצותי אל ה׳, הלא בקני צפור זאת״ (מהדורת תרכ״ב, עמ׳ 9; ובמהדורת תרכ״ח, עמ׳ 3: ״״ובמה התרצתי אל ה׳״), על דרך הכתוב בשמ״א כט, ד: ״ובמה יתרצה זה אל אדניו הלוא בראשי האנשים ההם״; שמא בהשפעת הכתוב בשמ״א יב, ג: ״את מי עשקתי את מי רצותי״, ושם מלשון רצץ.[26א]

(ג) ״אז חדותי בשמחה את פניו כראות פני אלהים״ (מהדורת תרכ״ב, עמ׳ 35), על דרך הכתוב בתה׳ כא, ז ״תחדהו בשמחה את פניך״; אמנם צורת ״חדותי״ מן חדד אינה נמצאת במקרא אך ניתן להקישה, דרך משל, מן השורש קלל.[27]

תופעה זו של צורות משורשי ל״י הנוטות על דרך שורשי הכפולים נמצאת גם ב״עיט צבוע״ של מאפו. במהדורה הראשונה של החלק הראשון משנת תרי״ז, בעמ׳ 2 כתוב: ״איך בַּלּוֹתָ שַׁחוֹתָ לשחת־בלי באביב שנותיך״; אם כגרירה אחר ״שחות״, ואם על דרך הכתוב בברא׳ יח, יב: ״אחרי בלותי היתה לי עדנה״, ושמא בהשפעת

24. ״הלא תשתוממו למראה עיניכם כל העבדה אשר עליה״ (מהדורת תרכ״ב, עמ׳ 23); ״הפקיד שמח למראה עיניו התלמידים הרבים״ (מהדורת תרכ״ח, עמ׳ 75); ״האם לא תשמח למראה עיניך כל כבוד הטבע ורוב עשרו?״ (מהדורת תרכ״ח, עמ׳ 125); ״השתוממו למשמע אזנם נפלאות כאלה״ (מהדורת תרכ״ח, עמ׳87). והשווה ב״ספר תולדות הטבע״ חלק ב, ״העוף״, תרכ״ז, עמ׳ 233: ״הזכר יתקצף למראה עיניו בגד אדום ולמשמע אזניו שריקות איש״. כיו״ב במקרא דב׳ ז, ו: ״מאהבת ה׳ אתכם״.

25. ״ואחזור לך את התנאים, כי איני רוצה לתת את בתי הבתולה לעם הארץ, גם שולח אני לך בחזרה את המתנות, ששלח מעלתו להכלה ומעלתו יחזור לי ג״כ מצדו המתנות ששלחתי״ (מהדורת תרכ״ב, עמ׳ 11 – מהדורת תרכ״ח, עמ׳ 5); ״אם אתה שומע לי, אז אעבור לפניך כבני מרון את כל הנקובים בשם״ (מהדורת תרכ״ב, עמ׳ 25. במהדורת תרכ״ח, עמ׳15, הושמטו המלים ״כני מרון״, אך צורת ״אעבור״ לא שונתה). והשווה: ״עד שיתעוררו חכמי חרשים ונבוני לחשים, בעלי תבונה, ויחזרו את העטרה אל יושנה״ (מתוך הקדמת ש׳ קליין בראש ״סדר עבודת ישראל״ לי׳ בער, רעדעלהיים, תרכ״ח; תאריך ההקדמה: פרשת בראשית תרכ״ד).

26. במהדורת תרכ״ב, עמ׳ 12: ״יכנוס רוח באבי אביו״, ״הרוח יכנוס בלב בנך יחידך״; ובמהדורת תרכ״ח עמ׳ 5 בשני המקומות ״יכנס״, בלא וי״ו.

26א. השווה: ״אבל אנוכי לא נתרצותי לקבל שכר כזה״ (ש״י אברמוביץ, עין משפט, תרכ״ז, עמ׳ 51).

27. השווה את שני הכתובים: חבקוק א, ח: ״וקלו מנמרים סוסיו וחדו מזאבי ערב״; איוב מ, ד; ״הן קלתי מה אשיבך״.

הכתוב בתה׳ צב, יא: ״בלותי בשמן רענן״, והוא מלשון ב ל ל. במהדורה השנייה של ״עיט צבוע״, שיצאה לאחר מותו של מאפו (וארשא תרכ״ט), תוקן: ״איך בָּלִיתָ שָׁחוֹתָ״ וכו׳.

או דוגמה אחרת: במהדורת תרכ״ב של ״האבות והבנים״, בעמ׳ 56 כתוב: ״איש דק וגבה הקומה״. במהדורת תרע״ב עמ׳ 304 הנוסח הוא: ״איש כחוש וגבה־הקומה״. והנה במהדורת תרכ״ח עמ׳ 82 הנוסח הוא: ״איש רז אחד וגבה הקומה״. ובכן: דק — רז — כחוש. צורת ״רז״ שבמהדורת תרכ״ח אינה טעות דפוס, שכן היא נמצאת בשני מקומות נוספים שבמהדורה זו: ״הכה בשבט גוי הרז והיבש כעץ״ (עמ׳ 83); ״איש אחד דק הבשר ורז״ (עמ׳ 103). מנדלי גזר צורה זו מצורת הנקבה שבמקרא (במד׳ יג, כ; יחז׳ לד, כ), אם מתוך היקש לצורות אחרות משורשי ל״י (עב — עבה, גא — גאה), ואם על דרך ״רז״ בהוראת סוד.[28]

ה

לסוף מבקש אני להעיר לבחינה הכמותית שבעבודתנו. בחינה זו קיימת גם בכינוס החומר למילון מתוך הספרות העתיקה, אולם חריפותה מורגשת ביותר בכינוס החומר מתוך הספרות החדשה.

כמות העדויות מן הספרות העברית של 200 השנים האחרונות עשויה להגיע ל־10.000.000 מובאות.[29] שאלת בחירתם של המקורות הראויים לייצג במילון ההיסטורי לשון התקופה לכל סוגי יצירתה, שאלה זו מעסיקה את מערכת המילון בימים האלה. ואולם הכרח הוא שגם אותם מקורות, אשר ייכללו בארכיון המילון, החומר שבהם ינופה וימויין מיון פנימי בתוך הערך.

את ההכרח שבניפוי ממחישה דוגמה זו: בִשלוש מהדורותיו של ״האבות והבנים״ גם יחד יש 112.197 מלים תקריות (תיבות). עשרת הערכים השכיחים ביותר באים 16.014 פעמים, הווי אומר 14.3% מכלל המלים שבטקסט.[30] כרטסת בת 10.000.000 מובאות עשויה אפוא שיהיו בה 1.430.000 מובאות בשביל עשרת הערכים השכיחים ביותר.

ואולם גם לאחר שינופו הערכים השכיחים ביותר — ויש כמה שיטות ניפוי[31] — בכל־

28. במילון בן־יהודה, עמ׳ 6516, מובא ״רזה״ ר׳ קמוצה; ז׳ סגולה בהוראת רז – סוד.

29. הלוא הם 200 מקורות בני 50.000 מלים כל אחד. דרך אגב, יצויין שבשמונת הכרכים של ״כל סיפורי ש״י עגנון״ יש קרוב למיליון מלים.

30. ואלו הם: לא (2154 פעמים), את (2040), על (1926), ל (1881), כי (1875), אשר (1669), כל (1524), היה, בניין קל (1026), איש (978), אל (941).

31. לדוגמה: במהדורה השנייה של ״האבות והבנים״ יש 56,782 מלים־תקריות, והן מתמיינות על פי 4425 ערכים שונים. 81% מכלל הערכים (3585) הם ערכים ששכיחותם 1–10, וביחד הם 11.395 מלים (כלומר, 20% מכלל המלים). יתר 19% של הערכים (840) שכיחותם 11–1026, וביחד הם 43.387 מלים (כלומר, 80% מכלל המלים). אם יוחלט, דרך משל, שלצורך כרטסת המילון מספיקים 10 עדים לכל המרובה, כדי להדגים את שימושיו השונים של כל ערך באותה יצירה, כי אז מספיקות 19.795 מלים מתוך ״האבות והבנים״ מהדורת תרכ״ח ($19.795 = 11.395 + 10 \times 840$), הווי אומר רק 35% מכלל מלות הטקסט. מקורות, שיש בהם 10.000.000 מלים, מהווים איפוא יסוד של כרטסת מילונית מנופה, ובה 3.500.000 מובאות.

זאת יישארו בכרטסת המילון ערכים רבים מאוד, שמספר מובאותיהם אלפים. הנה, למשל, הערך שְׂחוֹק הנמצא 101 פעמים בשלוש המהדורות של "האבות והב־נים".[32] מיון עדויותיו על פי המלה שלאחר מלת־הערך מעלה צירופים, כגון: שחוק גדול, שחוק ידידות, שחוק מהול ב..., שחוק מכאיב, שחוק מר, שחוק משונה, שחוק נורא, שחוק נעים, שחוק קל, שחוק קר־הרוח, שחוק קרטיסים וכיו"ב. מיון אחר, על פי המלה שלפני מלת־הערך, מעלה צירופים, כגון: דברי שחוק, קול שחוק, רוח השחוק וכיו"ב. חומר העדויות מתוך "עיט צבוע" יוסיף לרשימה הראשונה את הצירופים: שחוק חן, שחוק נגלה, שחוק פרוע וכיו"ב.

מיונים כגון אלו בכרטסת המובאות, הכוללת את המקורות השונים, סותרים את מיון המובאות על פי זמנו של כל מקור, ומערכת המילון אינה יכולה לוותר על העיקרון הכרונולוגי המדוקדק, גם כשמדובר במקורות בני אותה התקופה. כלי האוטומאציה שבידינו מאפשרים לקיים את שני סוגי המיון — המיון על פי הכרונו־לוגיה והמיון על פי ההקשר — בלא שיקופח אחד מהם.

מיונו הפנימי של הערך על פי צירופיו, מלבד מה שהוא נותן בידי כותב הערך במילון חומר, שהוא כבר ערוך למחצה, הרי הוא עתיד לשמש יסוד למחקר בסגנונם של מחברים, של חיבורים, של סוגי ספרות ושל תקופות בכתיבה העברית.[33]

32. במהדורת תרכ"ב 19 פעמים; במהדורת תרכ"ח 40 פעמים; ובמהדורת תרע"ב 42 פעמים.

33. מצב העבודה בחודש יוני 1972: נשלם עיבודם של 59 מקורות, ובהם כ־760,000 מילים; נמשך והולך עיבודם של שבעה מקורות נוספים, ובהם כ־150,000 מילים, ועם השלמתו יהיו אפוא בידנו למעלה מ־900.000 מובאות מסוגי הספרות השונים: הספרות היפה, ספרות המדע, העיתונות, ספרות החסידות, הפובליציסטיקה ואיגרות.